

Elżbieta Heba

RZECZOWNIKI Z FORMANTEM -NIA

Niniejsza praca oparta jest na materiale zgromadzonym z pomocą *Słownika języka polskiego* pod redakcją Witolda Doroszewskiego. Nie uwzględnia się w niej:

- formacji z rozszerzonymi wariantami formantu -nia (-ownia, -alnia, -arnia);

- tych konstrukcji zakończonych na -(ar)nia, których odpowiedniki na -arz można wprawdzie znaleźć w *Słowniku* Doroszewskiego, ale ich związek z formacją został zatarty w języku literackim, np. *księgarnia, mleczarnia, smolarnia* itp.¹;

- rzeczowników, które w planie synchronicznym są niemotywowane, tj. uległy całkowitej leksykalizacji (z punktu widzenia użytkowników języka o przeciętnej świadomości językowej), np. *bania, zbrodnia, tycznia, kuźnia* itp.

Nie zostały wzięte pod uwagę te rzeczowniki, które wprawdzie są zakończone na -nia, ale przez to, że utworzone są od obcych wyrazów, -nia nie pełni w nich roli formantu, ale zakończenia, np. *kuchnia*.

Wiele rzeczowników, które dziś uznaje się za formacje z -nia

¹ Autorka przychyliła się tym samym do zdania R. Grzegorzewskiej, która sądzi, iż mimo, że nazwy zakończone na -(ar)nia mają zwykle odniesienie do rzeczownika na -arz, oznaczającego osobę wykonującą dany zawód, to chyba w strukturze semantycznej nazwy ważniejsza jest dziś relacja do wytworu czynności, aniżeli wykonawcy zawodu. *Zarys słowotwórstwa polskiego. Słowotwórstwo opisowe. Skrypt dla studentów Filologii Polskiej*, Warszawa 1974, s. 97.

miały za podstawę odpowiednie przymiotniki na *-on* (*nia* $\leftarrow$ *on* + *ja*), np. *czeladnia*, *poходnia*, *łaźnia*, *włócznie*².

Bogusław Kreja³ uważa za prawdopodobne, że także u podstawy formacji *owczarnia*, *piekarnia*, a może nawet *spizarnia* leżą przymiotniki *owczarny*, *piekarny*. Połączenia, w jakich te przymiotniki występują, pozwalają sądzić, że mogły one być podstawą substantywizacji sufiksальной. Istnieje w związku z tym problem czy nazwy typu *ciemnia*, *jaśnia*, *próżnia*, tj. takie, których odniesienie do odpowiednich przymiotników jest wyraźne, traktować jako formacje z *-nia* (przemawiałoby za tym to, że powstały w identyczny sposób jak przytoczone wyżej rzeczowniki), czy też uznać je za konstrukcje z *-a*.

Autorka zdecydowała się na tę drugą ewentualność, co wydaje się być w zgodzie z synchronicznym traktowaniem przez nią całego materiału. Zweryfikowany w ten sposób materiał wyrazowy obejmuje 290 rzeczowników. Spora grupa spośród nich opatrzona jest w słowniku Doroszewskiego kwalifikatorami *dawny*, *przestarzały* (38).

Podstawowym celem pracy jest ustalenie, jakie funkcje pełni sufiks *-nia*. W gramatykach historycznych zarówno S. Rosponda⁴, jak i Z. Klemensiewicz, T. Lehra-Spławińskiego, S. Urbańczyka⁵ mówi się o dwóch zaledwie funkcjach formantu *-nia*. Po pierwsze tworzy on nazwy przestrzenne, tj. według definicji reprezentującej punkt widzenia semantyczny, rzeczowniki pospolite, nazywające otwartą lub zamkniętą przestrzeń od czynności, która się tam dokonuje, od przedmiotów, które się tam znajdują, są prze-

² Por. P. Zwoliński, *Funkcja strukturalna sufiksów -ja, -ja, -je*, "Biuletyn PTJ" 1966, z. 24, s. 201. "Wiele niejasnych i sprzecznych sformułowań występuje w slawistycznej literaturze na temat żeńskich rzeczowników zakończonych na *-onja*, które są derywatami od przymiotników na *-on* substantywizowanych przy pomocy sufiksu *-ja* [...]. Najczęściej traktując *-nia* jako jednolite, określa się wyrazy z tym sufiksem typu scs. *povarenja*, pol. *siłownia*, ros. *kovarnja* jako *nomina loci*. Niewątpliwie takie znaczenie u powszechniło się, ale u podstaw takich derywatów leżały odpowiednie przymiotniki na *-on*".

³ Por. B. Kreja, *Nazwy pomieszczeń na -arnia w języku polskim*, "Język Polski" 1966, XLVII, s. 273.

⁴ S. Rospond, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa 1971.

⁵ Z. Klemensiewicz, T. Leher-Spławiński, S. Urbańczyk, *Gramatyka historyczna języka-polskiego*, Warszawa 1965.

chowywane, wytwarzane⁶ (tę jedyną funkcję *-nia* dostrzega Ułaszyn)⁷. Po wtóre tworzy rzeczowniki ogólnikowo pochodne, tj. takie formacje, w których funkcja słowotwórcza formantu rzeczownikowego wyczerpuje się w tym, że treść myślowa zawarta w pniu podstawowego rzeczownika, przymiotnika, czasownika, wyrażenia przyimkowego zostaje ukształtowana w najogólniej pojętą formację rzeczownikową i wcielona w klasę rzeczowników, tzn. formant ma funkcję substancywizującą - ogólnie strukturalną⁸. S. Rospond stwierdzając, że formant *-nia* występuje w dwóch wyżej wymienionych funkcjach, napomyna też o nazwach czynności zakończonych na *-nia*⁹. J. Puzynina¹⁰ omawiając wszystkie występujące we współczesnym języku polskim typy nazw czynności, mówi także o formacjach z sufiksem *-nia*, uznając je za typy niekategorialne formalnie i znaczeniowo¹¹. W pracy H. Satkiewicz *Produktywne typy słowotwórcze współczesnego języka ogólnopolskiego*¹² mówi się o jeszcze jednej grupie nazw tworzonych przy pomocy formantu *-nia*, mianowicie o nazwach narzędzi. Pisząc - "Niektóre spośród formacji będących nazwami miejsc mają jeszcze inne znaczenie; są jednocześnie nazwami urządzeń"¹³, autorka nie uwzględnia formacji będących wyłącznie nazwami urządzeń.

W niniejszej pracy formacje z sufiksem *-nia* podzielone zostały na pięć grup realnoznaczeniowych:

- 1) nazwy przestrzenne (*nomina loci*),
- 2) " narzędzi (*nomina instrumenti*),
- 3) " czynności (*nomina actionis*),
- 4) " rezultatu czynności (*nomina acti*),
- 5) " zbiorowości (*nomina collectiva*).

⁶ Ibid., s. 213.

⁷ H. Ułaszyn, *Słowotwórstwo*, [w:] *Gramatyka języka polskiego*, Kraków 1923, s. 224.

⁸ Ibid., s. 222.

⁹ Rospond, op. cit., s. 194.

¹⁰ J. Puzynina, *Nazwy czynności we współczesnym języku polskim. Słowotwórstwo, semantyka, składnia. Rozprawy UW*, Warszawa 1969.

¹¹ Ibid., s. 58.

¹² H. Satkiewicz, *Produktywne typy słowotwórcze współczesnego języka ogólnopolskiego. Skrypt dla studentów Filologii Polskiej*, Warszawa 1969.

¹³ Ibid., s. 65.

Należy już na wstępie zaznaczyć, że *-nia* nie tworzy kategori-
alnych typów słowotwórczych. Tylko *nomina loci* i *nomina instru-*
menti można by uznać za kategorie otwarte, tj. połowicznie regu-
larne. Pozostałe grupy nazw to raczej grupy leksykalne niż ty-
py słowotwórcze.

Wszystkie formacje z *-nia* reprezentują typ strukturalny, su-
fiks jest w nich zawsze członem określającym. Tylko *nomina actionis*
to formacje o funkcji czysto syntaktycznej (transpozycja), po-
zostałe rzeczowniki z formantem *-nia* pełnią funkcję syntaktycz-
no-semantyczną (mutacja)¹⁴.

1. Najliczniejszą grupę spośród rzeczowników z *-nia* tworzą
nomina loci. Większość formacji tej grupy semantycznej to pochod-
niki odrzeczownikowe. Są wśród nich:

a) nazwy miejsca, w którym wykonuje się czynność wskazaną w
temacie np. *rzutnia*, *ubojnia*;

b) nazwy zakładów, pracowni, fabryk (ich oddziałów) produ-
kujących wskazane w temacie przedmioty; np. *drzeworytnia*; d.¹⁵
stereotypnia, *forniernia*, *papiernia*;

c) nazwy pomieszczeń (fragmentów przestrzeni), w których
znajduje się to, na co wskazuje temat, np. *warzywnia*, *powietrznia*,
p.¹⁶ *kanarnia*;

d) nazwy pomieszczeń, w których pracuje ten, na kogo wskazu-
je temat, np. *korektornia*, *reżysernia*, *stolarnia*;

e) nazwy pomieszczeń, gdzie znajdują się urządzenia, na któ-
re wskazuje temat, np. *akumulatornia*, *transformatornia*.

Nomina loci będące pochodnikami deverbálnymi to w przeważa-
jącej części derywaty od czasowników bezprefiksalnych. Większość
z nich pochodzi od podstaw na *-ować*. Wszystkie rzeczowniki tej
grupy to nazwy miejsca, w którym wykonuje się czynność wskazaną
w temacie, np. *katownia*, *ładownia*, *płucznia*, *jezdnia*, *stajnia*, *żyj-*
*nia*¹⁷, *zlewnia*.

¹⁴ R. Grzegorzczkova *Nomina collectiva* uznaje za typ modyfikacyjny, jed-
nak autorka podobnie jak M. B r o d o w s k a - H o n o w s k a (zob. *Zarys*
klasyfikacji polskich derywatów, Wrocław 1966), traktuje je jako typ mutacji.

¹⁵ Dawny.

¹⁶ Przystarzały.

¹⁷ -j- w *stajnia*, *żyjnia* nie reprezentuje żadnej funkcji, jest to morfen
łączący, tzw. konektyw

Deadiektywne *nomina loci* stanowią nieliczną grupę. Są wśród nich:

a). nazwy pomieszczeń, części przestrzeni o cesze, na którą wskazuje temat, np. *piśnia*, *pochylnia*, *strumnia*;

b) nazwy pomieszczeń wskazujące na cechę (nazwę) przetwarzanych (znajdujących się) w nich przedmiotów.

2. *Nomina instrumenti* stanowią stosunkowo liczną grupę wśród rzeczowników z formantem *-nia*. Większość z nich to *deverbalia*. W tej grupie nazw mieszczą się np. *nastawnia* (urządzenie to nastawiania z odległości pewnych mechanizmów), *przepompownia* (urządzenie służące do przepompowywania płynów i gazów), *tlócznia* (prasa), *wiertnia* (szyb naftowy), *myjnia* (urządzenie do mycia butelek, samochodów).

Derywaty inne niż *deverbalia* reprezentują np. *forniernia* (maszyna do rżnięcia fornierów), *lotnia*, *przystrugnia* (przrząd stosowany przy struganiu drewna), *samobitnia* (urządzenie zabezpieczające barć przed niedźwiedziem wyjadającym miód).

Osobno należy potraktować te nazwy, które ze względu na to, że ich desygnaty są niezbędne przy wykonywaniu pewnych czynności, zostały umieszczone także wśród nazw narzędzi, mimo że nie są to narzędzia *stricto sensu*, np. d. *przewodnia* (zasada, którą się ktoś kieruje w życiu), *wyobraźnia* (zdolność tworzenia w myśli pewnych obrazów). W niektórych wypadkach zastosowanie dla narzędzi nazw z wykładnikiem charakterystycznym dla nazw miejsca tłumaczy się tym, że są to nazwy urządzeń dużych, zajmujących dużą powierzchnię, często wymagających osobnego pomieszczenia, np. *amplifikatornia* (urządzenie do wzmacniania prądu, napięcia mocy), *nastawnia*, *kręgielnia* (urządzenie to ustawiania słupów i toczenia kuli przy grze w kręgle). Jednakże tylko w nielicznych formacjach mamy do czynienia z przeniesieniem znaczenia nazwy miejsca na znajdujące się w nim urządzenia. Większość spośród, *nomina instrumenti* to rzeczowniki będące nazwami tylko urządzeń, przy czym charakterystyczne jest, że są to przeważnie urządzenia duże, samodzielne, często całe ich zespoły.

3. Kolejna, już mniej liczna grupa nazw to *nomina actionis*. Zarówno wśród pochodników deverbálních, jak i denominalnych mamy tutaj do czynienia z przeniesieniem znaczenia nazwy miejsca na czynność, która się w nim odbywa. Podstawowym bowiem znaczeniem

sześciu spośród czternastu nazw tej grupy jest znaczenie *nomen loci*, np. *katownia*, *mordownia*, d. *rozbójnia* (napad bandycki), d. *stereotypnia* (robienie stereoetypów).

Formant *-nia* w funkcji wykładnika nazw czynności nie jest dziś produktywny i to zarówno w sensie ilościowym (tj. ten typ słowotwórczy, a właściwie ta grupa leksykalna nie powiększa się o nowe wyrazy), jak i jakościowym, tzn. że, aby się posługiwać formacjami z *-nia* w znaczeniu nazw czynności, trzeba wiedzieć o ich istnieniu na podstawie słownika.

4. Wśród rzeczowników z formantem *-nia* jest też grupa nazw rezultatu czynności. Są to, z wyjątkiem jednej: *wyrocznia* (wyrok bogów), formacje deverbale, np. *przepowiednia* (wróżba), *wykładnia* (interpretacja), *zapowiednia*, *wywrótnia* (pował, wykrot).

Jako nazwy rezultatu czynności potraktowano nazwy opatrzone w *Słowniku Doroszewskiego* kwalifikatorem "lit." *przekładnia*, *przenośnia*, *przerzutnia*, *przesadnia*, *przestawnia*, *wyrzutnia*, *zamiennia*, które według J. Puzyny¹⁸ bliskie są raczej znaczeniu czynności. To, iż terminy te są nazwami figur stylistycznych, a nie procesów ich powstawania, każe zaliczyć je do grupy *nomina acti*.

5. Grupa nazw zbiorowości liczy dziesięć formacji. Są tu między innymi *rodnia* (pokolenie), d. *swarnia* (grupa swarzących się osób), *stajnia* (stado koni należących do jednego właściciela), *słopiewnia* (wyraz utworzony przez J. Tuwima mający oznaczać zespół słów o swoistym, sugestywnym brzmieniu).

Jest chyba prawdopodobne, że to, iż formant *-nia* tworzy nazwy zbiorowości - jest spowodowane jego tożsamością z *-nia* będącym częścią formantu *-arnia*, który wprawdzie sporadycznie, niemniej jednak tworzy nazwy typu *dzieciarnia*, *psiarnia*. Fakt, że *-arnia* jest formantem powstałym później niż *-nia* (jest produktywny dopiero od XVIII w.), może stanowić o odwrotnym kierunku tego wpływu. Tożsamość funkcji *-nia* i *-arnia* (oba formanty tworzą nazwy przestrzenne) oraz względy fonetyczne mogły doprowadzić do powstania nazw zbiorowości na *-arnię*.

Niezależnie od powyższych rozważań należy stwierdzić, iż w nazwach zbiorowości mamy do czynienia z przeniesieniem znaczenia z miejsca na przedmioty, które się w nim znajdują. Niemal wszy-

¹⁸ P u z y n i n a, op. cit., s. 58.

stkie bowiem spośród formacji tej grupy mają jednocześnie znaczenie nazw przestrzennych.

Wśród pozostałych rzeczowników z formantem *-nia* są określenia czasu, np. *kopnia* (okres bez śniegu podczas zimy), *d. rośnia* (okres rozwoju), nazwy abstrakcyjnego wykonawcy czynności, np. *spójnia* (to, co łączy), *łączenia*, *wykładnia* (to, co wykląda czyjeś poglądy), *powąbnia* (bot. barwa i zapach kwiatu zwabiająca owady); nazwy roślin, warstw komórek, np. *naowocnia*, *śródskórnia* i inne nazwy, których nie da się zaliczyć do żadnej grupy semantycznej, np. *głownia*, *pochodnia*.

Jak widać, sufixs *-nia* pełni rozliczne funkcje. Ta wielofunkcyjność jest spowodowana niewątpliwie małą wyrazistością semantyczną formantu. Przejrzyste semantycznie są w zasadzie tylko *nomina actionis* i *nomina instrumenti*.

Prawo rządzące komunikatywnością doprowadziło do likwidacji funkcji tworzenia nazw czynności, rezultatu czynności, nazw zbiorowości przez *-nia*. W tych grupach wyrazowych jest najwięcej nazw z kwalifikatorami *dawny*, *przestarzały*.

Rzeczowniki z *-nia* wychodzą z użycia ze względu na małą wyrazistość semantyczną, jednocześnie jednak, wbrew prawu komunikatywności, powstaje wiele nowych, prawdopodobnie, z tego samego względu. 290 formacji z *-nia* znanych dzisiaj to blisko trzykrotnie więcej niż zamieszcza *Słownik* Lindego (102). Tylko 33 spośród wszystkich nazw żywych na początku XIX w. używane są dziś. Stosunki procentowe między poszczególnymi typami semantycznymi w dziewiętnastowiecznym i dzisiejszym zasobie wyrazów na *-nia* układają się podobnie, tylko nazw narzędzi jest stosunkowo więcej w *Słowniku* Doroszewskiego niż w *Lindem*. Współcześnie *nomina instrumenti* stanowią 20% wszystkich formacji z *-nia*. Ten typ słowotwórczy można uznać za produktywny, służy on bowiem jako wzorzec tworzenia nowych derywatów, np. *lotnia*, *skocznia*, *myjnia*.

Obecnie mamy, być może, do czynienia z postępującą specjalizacją *-nia* w funkcji wykładnika nazw narzędzi. Ma on szanse na ustalenie się w tej funkcji, ponieważ nie dubluje funkcji innych wykładników kategorii *nomina instrumenti*, ale nazywa urządzenia duże, samodzielne. I tak np. *lotnia* przeciwstawia się *lotce*, *myjnia* - *myjce*, *wiertnia* - *wiertarce* itd.

Nomina loci na *-nia* to wprawdzie wciąż jeszcze produktywny ja-

kościowo typ słowotwórczy, nie można jednak mówić o jego produktywności ilościowej. Taki stan rzeczy wydaje się świadczyć o tym, że *-nia* w funkcji wykładnika nazw przestrzennych jest w odwrocie.

Wyrazistość formacji typu *płucznia* jest mniejsza niż przejrzystość nazw typu *kawiarnia*. Sufiks *-nia* tworzy dziś w zasadzie tylko nazwy od rzeczowników na *-tor*, *-or*, *-ar*, od czasowników na *-ować*. Jest on tym samym tylko wariantem formantów *-ownia*, *-arnia*, stosowanym tam, gdzie względy fonetyczne nie pozwalają na ich użycie.

Instytut Filologii Polskiej
Zakład Współczesnego Języka Polskiego

Elżbieta Heba

NOUNS WITH THE FORMATIVE *-NIA*

The author has described a number of semantic types with their common formative *-nia* (*nomina loci*, *nomina instrumenti*, *nomina actionis*, *nomina acti*, *nomina collectivi* etc.). The types have been divided into productive and non-productive. The aim of the analysis was to define the function of the formative *-nia* in contemporary language and what words it forms.

The author states in conclusion that of all types with the formative *-nia* only two are semantically clear i.e. *nomina loci* and *nomina instrumenti*. She has also noticed the retrogression of the formative function in space nouns and its special function in forming new names of large separate units.